

HOGYAN GONDOLKODJUNK, HOGY ÉRTELMISÉGVÉ VÁLJUNK?

Ha az értelmiséget az igazság életbeli képviselőjével, illetve az igazság személyes megtapasztalása, érvényesítése révén keletkező szellemi teljesítmény létrehozójával azonosítjuk, akkor azt a megállapítást kell tennünk, hogy a műveltség — legalábbis mai, az ismereteket végcélnak tekintő formájában — nem kedvez az értelmiségi ambícióknak, hogy nem járható úton indul el manapság az, aki egyszerűen műveltsége révén akar értelmiségivé válni. Zárójelben megjegyezzük: Az a tény, hogy a régi beidegződéseknek megfelelően és az időközben végbement változásokra tekintet nélkül az értelmiséget többnyire ma is a műveltséggel szokás definiálni, olyan abszurd eredményre vezet, hogy a műveltség terjedésével vagy mindenkit, értelmiséginek vagyunk hajlamosak tekinteni, mindenki, majdnem mindenki értelmiségivé válására számítunk, vagy nem minden logika híján arra a következtetésre vagyunk kénytelenek jutni, hogy a szó szoros értelmében vett, a polgártól elkülönülő, megkülönböztethető értelmiségre tulajdonképpen nincsen szükség. Éppen ezért az értelmiségi ezen, véleményünk szerint használhatatlan meghatározásától a továbbiakban egyszerűen eltekintünk.

Miközben azonban a műveltség mai, leszűkült fölfogása miatti elégedetlenségünknek adunk hangot, el kell ismernünk, hogy a műveltség eddig szinte soha nem volt az igazságot képviselő és általa szellemi teljesítményt létrehozó — tegyük most hozzá: arisztokratikus — mentalitás egyedüli megalapozója. Ha Nagy Károlyra, Nagy Péterre, Hunyadi Jánosra, Zrínyire, a szigetvári hősré, vagy az időben nagyot ugorva, a bibliai pátriárkákra, Ábrahámra, Izsákra és Jákobra gondolunk, aligha vitathatjuk el tőlük az igazság életbeli érvényesítőjének szerepét, teljesítményüknek a kereskedő, az iparúzó polgár vagy a földet művelő paraszt teljesítményével szembeni szellemi jellegét, és ugyanakkor aligha tekinthetjük bármelyiküket a szó tulajdonképpeni értelmében műveltnek, intellektuális problémákon töprengő írástudó embernek. Ha pedig figyelmünket nem kizárólagosan a legextrémebb esetekre összpontosítjuk, be kell látnunk, hogy a múltban, a kultúr-történet máig terjedő szakaszán az igazság érvényesítésébe, a szellemi teljesítmény létrehozásába, az arisztokratikus értelmiségi szerep megvalósításába a műveltség mellett, a műveltségen kívül mindig belejátszott a legkorábbi, patriarchális időkől eltekintve végső soron mindig intézményes tekintélyekhez, születési arisztokráciához, illetve egyházi szervezethez kötött, gondjaira bízott hagyomány.

A műveltség minden eddigi állapotot jellemző viszonylagos szerepéből egyszerre vonható le két egymásnak ellentmondó következtetés: egyfelől az, hogy a műveltség az élet valóban jelentős kérdéseinek megoldásában nem is annyira fontos, mint azt többnyire gondolni szokás, másfelől pedig az, hogyha a műveltség maga sosem volt képes az igazság problémájával szembenézni, ha arra csak az intézményes tekintélyek mára nyilvánvalóan elfogadhatatlan érvénye készíthette az embereket, hogyan is számíthatunk az értelmiségi szerep megújí-

tására? E két, egymást lerontó abszurd következtetés arra az önmagában nagyon is természetes, nagyon is vonzó, bár nem ígérhetjük, hogy könnyen realizálható belátásra juttat, hogy a műveltséget minden eddigi állapotához képest meg kell újítanunk, az értelmiségi szerep önálló megalapozására képessé kell tennünk, meg kell teremtenünk annak a föltételét, hogy az igazság életbeli érvényesítését vállaló arisztokratikus mentalitás az intézményes tekintélyek hiánya ellenére, mint eddig mindig, ezután is a polgári tevékenység orientálója és végső inspirálója maradjon.

A műveltségnek azt az eddigi érvényes formáját, amely az emberi dolgok normális alakulása érdekében a legújabb korig nem nélkülözhetette a hagyomány érvényesüléséről gondoskodó intézményes tekintélyeket, s amelynek az igazság iránti közömbössége, az igazság érvényesítésére való képtelensége, valamint azzal együtt az értelmiségi szerep megalapozására való alkalmatlansága mára olyan szembetűnően megmutatkozott, a megismerésnek azzal a modelljével lehet jellemezni, amely a megismerő alanyt a megismerendő dologgal, a megismerés tárgyával hol fizikai valóságában, hol az intellektuális műveletek elvont terében egymással szembeállítja, s amely ezt a szembenállást, szembekerülést az eredmények elégtelensége és az elvi aggályok alaposága ellenére valamiféle, a természetben ható és az emberi lehetőségeket behatároló intellektuális determináció következményének, semmi módon meg nem haladható állapotnak, helyzetnek tekinti.

Ha műveltségünket, a világunkról és magunkról való tudásunkat ezután is intellektuálisan szándékszunk megalapozni, ahogyan az mindeddig történt, akkor el kell ismerni, nem is lehet másképp, akkor valóban az alany-tárgy szembenállást kell megismerésünk, gondolkodásunk végső mozzanatának tartanunk, akkor valóban ehhez a modellhez kell minden megnyilvánulásunkat igazítanunk. Kérdés azonban, miért kellene ennek föltétlenül így lennie? A jelen állapotnak csak az az oka, hogy a műveltség mint adott formájában jellegzetesen civilizációs jelenség, mindeddig lényegét tekintve a polgári mentalitáshoz volt szabva, a polgárra volt bízva, és az arisztokratikus mentalitás a maga, a másikat meghaladó, az emberi létezés kérdéseit amannál nagyvonalúbban átfogó szempontjainak érvényesítéséről, ha azt egyáltalán tehette, csak másodlagosan, intézményesen gondoskodott. Csak a kultúrán belül, annak öntudatlan, naiv haszonélvezőjeként élő és a maga polgári öntudatát csupán a civilizációs erőfeszítések kapcsán kifejelesztő, megerősítő polgár számára tűnik úgy, hogy az emberi létezés alapmozzanata az az embernek a megmunkálendő, átalakítandó vagy pusztán alaposan szemügyre veendő dolgokkal való szembekerülése, hogy az ember akkor van leginkább a maga lehetőségeinek a birtokában, amikor e szembenállásba belefeledkezve a dolgokat megismerni igyekszik, és hogy akkor jut legmesszebb megismerő célkitűzéseiben, amikor e szembenállásba belefeledkeznek, amikor látókörén kívül esik az igazság tapasztalatára alapozott kultúrájának léte és miként léte.

A polgári szemlélethez szabott művelődéstől meghatározottan a dolgokkal farkasszemet néző és a megnyilvánulásait eképpen a dolgokhoz igazító ember előbb-utóbb, így vagy úgy személyes szándékaitól függetlenül a dolgokhoz idomul, arra a belátásra kénytelen jutni, hogy a világ nem az emberhez szabott, nem a sajátos emberi elvárásoknak megfelelő, és ismeretei halmozódásának mértéké-

ben egyre inkább gyökeret ver benne az a meggyőződés, hogy a világtól nem is várható az ember igényeihez igazodása, hogy valamiféle gyermeteg illúzió a világgal szemben ilyenfajta igényeket támasztani. A művelődésnek az embert a dolgokhoz idomító hatásával magyarázható, hogy csak nagyon ritkán irányul a figyelem arra a különös jelenségre (és számottevő következménnyel akkor sem jár), hogy a közismerten emberközpontú európai kultúra produkálta a világon a legjelentősebb tudományos eredményeket, jóllehet ez a tudomány a kultúra sugallatával szembefordulva a világot, mint tudjuk, nem emberközpontúnak mutatja. Ha a művelődést, ahogyan az egyébként kívánatos, az értelmiségi föllépés megalapozására alkalmassá akarjuk tenni, azaz ha a művelődéstől a múlthoz hasonlóan a jövőben is az igazság ügyének szolgálatát, szellemi teljesítmények létrehozását várjuk, az európai kultúra jellegzetesen emberközpontú hagyományát e művelődés szerves részévé kell tennünk, el kell érünk, hogy műveltségünk a hagyománnyal már elvi kiindulópontjában tudatosan és módszeresen számoljon. Célunk elérése érdekében a főtebbiek közül következően azt kell megvalósítanunk, hogy az embert ne a civilizáció működtetéséről gondoskodó polgárral azonosítsuk, hanem a hagyomány képviselőjét, az emberi együttélés kulturális alapjainak fenntartását vállaló és ezáltal a polgártól különböző, bár magát tőle intézményesen el nem különítő értelmiség nézőpontjából tartjuk szükségesnek az emberi jelenséget leírni.

A műveltségnek ez a ma már egyedül korszerűnek mondható, a kultúra, de akár csak a nála szűkebb jelenségnek tekintett civilizáció jövőbeli harmonikus működését biztosító formája a világot nem a mindenkori megismerő vagy megfigyelő előtt föltűnő dolgok és jelenségek alkalmi egymásutánjának vagy matematikai összegének tekinti, hanem olyan egységes egésznek, amely a szemléletét a hagyomány által hitelesítő és a hagyománnyal, a — dolgokhoz mint pozitív adottságokhoz képest transzcendens — igazság kultúrtörténeti tapasztalatával rendelkező ember szemléletében képződik meg. Bármennyire nem az igazság megtapasztalásához, az igazság megismeréséhez elvezető vagy egyenesen az igazságot rajtunk számonkérő, velünk személyes szándékunk ellenére betartató egységes egész a világ a maga immanens dologi adottságában, amint azt mára számunkra a polgári művelődés végeredményben minden kétséget kizáróan kiderítette, az ember akkor jár el helyesen, ha az ő emberi létét megalapozó transzcendens tapasztalatot érvényesítve, a maga emberi szempontjából a világot (a hagyomány nyelvén szólva: a Teremtő szándéka szerint) kiteljesíti, ha a dolgokkal, a dolgokra vonatkozó pozitív ismeretekkel, az úgynevezett tényekkel szemben és egyben a hagyomány szellemének megfelelően, a maga emberi létét megerősíti, és az isteni teremtés értelmességét megtapasztalva, megtapasztaltatva, meri a világot értelmes egésznek látni és láttatni.

Egy ilyen, a hagyománynak tökéletesen megfelelő, azt következetesen érvényesítő emberközpontú szemlélet a művelődés eddigi, mai polgári modelljét sajátosan teocentrikusnak, istenközpontúnak mutatja, hozzáátéve természetesen, hogy a polgári modell középpontjában álló Isten nem a bibliai hagyomány élő Istene, hanem afféle filozófiai absztrakció, az alany-tárgy szembenállásban az emberhez hasonlóan elszemélytelenedett hatalom. Éppen ezért nincs híján a félreértésből és a képmutatásból fakadó komikumnak az az érvelés, amely az értelmi-

ségi igazságképviselőt megalapozni hivatott emberközpontú gondolkodást teista pozícióból vitatja. Nem kevésbé félreértésnek kell minősíteni azt az egyházi igyekezetet, amely a hagyomány elvszerű, következetes érvényesítéséről lemondva, a polgári gondolkodás teocentrikus jellegéből adódó lehetőségeket igyekszik kiaknázni, és amely az immanens világegész pusztá logikai lehetőségeibe kapaszkodva, a tényleges ismeretek gyakorlati következményeit figyelmen kívül hagyva, reméli a maga szempontjait érvényesíteni. Velük szemben érdemes arra emlékeztetni, hogy a Biblia az isteni igazságot megtapasztaló emberről szól, és nem az Isten világbeli működésének filozófiai föltételeiről értekezik, vagyis hogy a Biblia szemlélete egyáltalán nem teocentrikus.

Ha mai gondolkodásunknak arra a közhelyére gondolunk, amely az emberközpontúságot gyermeketeg illúzióknak minősíti, s ami annyiban igaz is (már amennyire egy féligazság egyáltalán igaz lehet), hogy a dologiságában adott immanens világot valóban egyetlen itt és mostban sem sikerülhet értelmes egésznek tekinteni (jóllehet az ilyen egész föllelésének elméleti lehetőségét sosem leszünk képesek kizárni), akkor nem kell csodálkoznunk annak az íróiának a megsemmisítő erején, amelyet a világot alany-tárgy viszonylatban leíró polgári műveltség öntelt magabiztossága, kritikátlan naivitása kelt bennünk. Vagy talán nem öntelt magabiztosságról, kritikátlan naivitásról kell-e beszélnünk, ha azt látjuk, hogy a tárgyiasító megismerési modell és a segítségével előállított ismeretek rendszere, az "objektív" valóságra és az "objektív" törvényekre, a "kőkemény", megingathatatlan tényekre való hivatkozás a hagyomány ellenében, a hagyományt szánakozó lenézéssel félretéve, a gondolkodás és a magatartás szabályozó elvévé válik, amikor föl sem merül, hogy a valóság vagy a törvény "objektivitása", a tényeknek a hagyománnyal szembeni állítólagos kétségbevonhatatlan ereje nem más és nem több, mint a történelmileg magára maradt polgári mentalitás elégtelenségének egyenes következménye. Hát vajon nem egyszerűen nevetséges-e, hogy e polgári műveltség modelljén belől állva, nap mint nap a maga körén belül megrekedő polgári gondolkodástól kérdezzük meg, hogy lehetségesnek és kívánatosnak találja-e az arisztokratikus értelmiségi mentalitást, és nem nevetséges-e, hogy az újra és újra megismétlődő nemleges válaszon bölcsek módjára elmélyülten töprengünk? Ekkora önteltséget és ilyen mértékű kritikátlan-ságot csak akkor bírhatunk le, ha a hagyomány iránti normális és példaszzerű tiszteletünknek az által adunk nyomatékot, hogy a műveltség eddigi, polgári modelljét félretéve, az intellektus világbép-alapozó fikcióját föladjuk, és a műveltség arisztokratikus-értelmiségi modelljét – az intellektus elemző, megvilágító erejét ugyan a legteljesebb mértékben mozgósítva – a hagyományra alapozzuk.

Az intellektus világbép-alapozó képességével szembeni kételyek a szentimentalizmus kora, a hagyomány intézményes támaszainak megingása óta kísérik a gondolkodást. Ennek jegyében áll Rousseau életműve és Kanttól Heideggerig a klasszikus német filozófia. Az európai gondolkodást másfél-száz éven át befolyásoló és annak a korábbihoz képest határozottan más irányt adó hatalmas áramlat, amelynek hatása alól a jelenbeli megtévesztő látszat ellenére soha többé nem vonhatjuk ki magunkat, biztosítja, hogy a megismerés, a művelődés mára lehetőségeit kimerítő polgári modelljének meghaladására irányuló szándékban ne valamilyen,

a gondolkodás korábbi formáihoz sehogyan sem kapcsolódó, abszolút előzmény nélküli, alkalmi ötletet kelljen látnunk, illetve hogy a ránk váró erőfeszítések során annak eredményeire támaszkodjunk. Bármennyire nem lehet ma már az idealizmus messzire jutni, és bármennyire nem kívánunk a magunk részéről a filozófiai idealizmus hibájába esni, a klasszikus német filozófia a maga korában, a maga emelkedett idealizmusával szellemi távlatot, elméleti és tényleges személyes lehetőségét teremtett arra, hogy a nagy forradalom után történelmileg magára maradó és a kultúráképviselő — erejét meghaladó — feladatának megfelelni akaró, mert e feladat létrejöttéig egyelőre még emlékező polgár a lehetőségek határain belül saját elvárásainak megfelelően, hogy a művelődés polgári modelljének majdani, jövőbeli meghaladásához tapasztalatokat gyűjtsön. Még az idealizmusnak a múlt század derekán megtörtént "lecsengése", a pozitívizmus és a pragmatizmus irányzatainak kialakulása után is egy évszázadon át olyan nélkülözhetetlen ellenpontot, a gondolkodást stimuláló vitapartner jelentett, amely nélkül a kor szellemi körképét nem lehet megrajzolni. Ami pedig a megismerés polgári modelljét tökéletesen kielégítőnek föltüntetett pozitívizmust és pragmatizmust illeti, közvetve éppen azért járulnak hozzá e modell meghaladásához, hogy belőle kérelmetlen következetességgel a kultúra képviselőjének minden — pusztán logikai szempontból valóban — szervesen mozzanatát kiküszöbölik, hogy a mindinkább magába záruló polgári mentalitás abszurditását egyre nyilvánvalóbbá teszik.

De az elmúlt két évszázadban a kultúra és a civilizáció kettősségére utaló, a polgári kultúráképviselő problematikusságát jelző megjegyzések nem mondják ki az intellektus világvilágkép-alapozó képességének elégtelenségét, a polgár alkalmatlanságát a kultúra ügyének képviselőjére, az igazság életbeli érvényesítésére, nem kezdeményezik a gondolkodásnak a hagyományra alapozását és egy, a polgárihoz képest új, a polgárinál átfogóbb, ontikus műveltségre támaszkodva, az arisztokratikus értelmiségi szerep megújítását. Kant például, aki a maga transzcendentális módszerével az alany-tárgy modellt szigorú kritika tárgyává tette, aki szükségesnek tartotta módszeresen számbavenni azokat a föltételeket, amelyek megléte vagy betartása esetén ez a modell kielégítően működik, bár pontos fogalmi megkülönböztetésekkel a rendszer megszabta határokon belül nyitva hagyta a hagyomány érvényesülésének, a megismerőt orientáló hatásának lehetőségét, a megismerést mégis elvont intellektuális térben és időben végbemenő folyamatként ábrázolta.

Ugyanez a következetlenség jellemzi Hegel koncepcióját, aki a történetiségnek a Kant kritikai rendszerében adott lehetőségét kibontva, teremt metafizikai rendszert, de aki e lehetőség behatároltságától befolyásoltan történetiségfelfogásában nem a transzcendens, a mindent átfogó létigazság kultúrtörténeti megtagasztalását prezentálja, hanem koncepciója az egyszerűtől a bonyolult felé haladó, a bonyolultat az egyszerűből levezető fejlődésgondolatba, az isteni teremtés hagyományát megtagadó evolucionizmus tanításába torkollik. Bár a magának indokolatlanul kizárólagos szerepet tulajdonító polgári józan ész sosem lesz képes az isteni teremtés gondolatának komolyan vételébe belenyugodni, és az evolucionizmus — számára annyira fölvilágosultnak, haladónak és korszerűnek tűnő — tanítását feladni, nem nehéz belátni, hogy csak az igazság művekben dokumentált

kultúrtörténeti megtapasztalása tekinthető az egész teremtésben egyedülállóan értelmes, a saját értelmét magában foglaló folyamatnak, és minden más esetben fejlődésről beszélni, minden más folyamatba értelmet belelátni torz ideologikus konstrukció: a világ, a teremtés központjának, megkülönböztetett jelenségének számító emberi nézőpont megengedhetetlen feloldása a világban, kivettése a világra, és következésképp ennek a megkülönböztetett helynek és szerepnek az elvesztése, valamiféle hamis, értelmétől megfosztott és ebben a formájában valóban nemkívánatos antropocentrikus, antropomorf szemlélet. Igaz, hogy ilyen módon nem tudjuk megmagyarázni az egymástól különböző és az időben egymás után megjelenő dolgok keletkezését, de egyáltalán nem azért, mert az emberi értelem teljesítőképességét végesnek, valamiféle örök időkre áthághatatlan korlátok közé szorítottak ítéljük, hanem azért, mert a dolgok egymásból levezethetőségére irányuló igényt nem találjuk értelmesnek, és az adott vonatkozásban kínáló logikai, okozati jellegű magyarázatokat nem találjuk kielégítőnek. Ezzel szemben arra számítunk, hogy gondolkodásunkat ezen értelmetlen kényszerképzetektől megszabadítva, és az igazság kultúrtörténeti (az emberi jelenség körén belül és nem a természetben végbemenő) megtapasztalásának tanulmányozása révén szerzett új szempontokkal felvértezve, a természet dolgait és jelenségeit az eddiginél mélyebben, átfogóbban megérthetjük, hogy ezen az új úton, a hagyomány módszeres bevonása segítségével az eddiginél is messzebbre jutunk.

Nem mutatja ki az intellektus világgép-alapozó képességének elégtelenségét, a polgár alkalmatlanságát a kultúra ügyének képviselőjére az a Heidegger sem, aki a hegeli fejlődésgondolattal szakítva, és a hegeli történetiségfelfogásról lemondva a lét teljessége felől kísérli meg a dolgokat magyarázni, aki nem a soktól akar az egyhez, hanem az egytől reméli a sokhoz eljutni, aki nem az egyszerűbbtől, az alacsonyabb rendűtől halad a magasabb rendű felé, hanem a magasabb rendűben ismeri fel az alacsonyabb rendű magyarázó elvét. Heidegger ugyanis a műveltség polgári modelljén, az alany-tárgy szembenálláson belül maradva, a létigazságról való "megfeledkezést" elvont logikai tévedésnek fogja föl, vagy legalábbis elvont logikai tévedésként adja elő. Nem lát módot arra, hogy mint filozófus, mint a tudomány művelője közvetlenül a hagyományhoz forduljon, hogy az igazság kultúrtörténeti megtapasztalására alapozza az általa kiépíteni kívánt rendszert, hogy ne a semmivel sem motiválható feledékenységgel, hanem a polgári gondolkodás szűkösségével, a polgárnak az arisztokratikus léttapasztalásra és igazságképviseletre nem vállalkozásával magyarázza a lét mindent értelmezni képes végső szempontjának elsikkadását.

A nagy forradalom óta úgymond a világ urává váló polgárt polgár voltáért a klasszikus német filozófiához kapcsolódó, illetve abból leágazó Marx bírálja, aki fellázad a polgári berendezkedés és a polgári metafizika ellen. De mint a lázadás mozzanata is jelzi, Marx a polgárt nem a hagyomány, az igazság képviseletét igénylő értelmiségi szempontjából marasztalja el, ő polgárelenessége dacára is polgár marad, programja, tanítása ezért nem volt képes az általa meghirdetett célnak megfelelni. A transzcendens igazság kultúrtörténeti tapasztalata helyett kultúrfilozófiáját polgár módjára a gyakorlatra, a pragóra alapozza, bár voluntarista,

lázadó beállítottságának következményeképpen a pragmatizmussal és a pozitívizmussal ellentétben tanításából hiányzik az alapelvek intellektuális korrektsége, a koncepció határainak kritikus számontartása. A proletár, akinek nevében a polgárt támadja, és akire reményeit építi, aki várakozása szerint a világ sarkából való ki-döntéséhez az archimédeszi pontot szolgáltatja, legalábbis a nyugat-európai és a német viszonyok között maga sem más, mint elszegényedett polgár, és tőle semmiképpen sem várható a dolgok gyökeres átalakítása. Marx polgári mentalitása mutatkozik meg abban is, hogy a polgárt társadalmi osztályként határozza meg, hogy a gazdaságban és a politikában elfoglalt helye alapján definiálja, nem érti meg a polgári létezés kultúrtörténeti gyökereit, a polgár civilizációteremtő képességének kulturális nélkülözhetetlenségét. Ezért válik tanítása végeredményben utópiává, valamiféle szellemi eltévelyedéssé, ezért éli túl a polgár, a polgári berendezkedés a neki sírt ásni készülő marxizmust.

Amikor a művelődésnek az emberközpontú európai hagyományra alapozását javasoljuk, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, mit jelent ez a javaslat az emberi kultúra másik változata, a "nem emberközpontú" ázsiai kultúra szempontjából. Érthető módon merül föl a gyanú, hogy vajon nem valamilyen kultúrsovinizmus, az európai civilizációt az elmúlt másfél évszázadban világcivilizációvá kiterjesztő imperializmus szelleme vagy szellemtelensége beszél-e belőlünk. A kérdés érdemi részére adandó válasz előtt meg kell jegyeznünk, hogy az emberközpontú európai kultúra által létrehozott civilizációnak az egész világra való kiterjedése nem valamilyen elmélyült mérlegelést igénylő vitakérdés, hanem kétségbevonhatatlan és minden jel szerint megmászhatatlan tény, egy vissza nem fordítható folyamat eredménye. Jó vagy nem jó, szerencsés vagy szerencsétlen fejlemény-e, most nem tartjuk szükségesnek eldönteni, az európai civilizáció éppen annak következtében vert gyökeret az emberközpontúságot meg nem hirdető ázsiai kultúrákban is, hogy utólagosan, kialakulásának utolsó szakaszában az emberközpontú szemléletnek legalábbis a külső, szembetűnő jegyeit magáról levetette. Ha most bizonyos megfontolások alapján úgy gondoljuk, hogy ezt a külső megjelenésében kulturálisan semleges és a különböző kultúrhagyományok iránt közömbös civilizációt, művelődést nem utolsósorban éppen további fejlődése érdekében a hagyománnyal össze kell kötni, illetve annak a hagyománnyal való kapcsolatát módszeresen tudatosítani kell, akkor semmiképpen nem arra számí-tunk, hogy az európai civilizációt követően most majd az európai kultúra (esetleg az európai kultúrkör teista vallásai is) meghódítja a világot, megszünteti annak a civilizáció leple alatt egyelőre lappangó kulturális sokszínűségét. Miután nekünk az európai kultúra van kéznél, és miután ezt az itt létrejövő civilizációt mégis az európai hagyománnyal a legegyszerűbb összekapcsolni, magától értetődő, hogy mi a polgári művelődésmodellt, a civilizációt az európai hagyománnyal kapcsoljuk össze. Nincs kétségünk azonban afelől, hogy ezt az összekapcsolást az ázsiai nagy kultúrák és az ázsiai hagyomány esetében is meg lehet tenni, előbb-utóbb kikerülhetetlen, hogy ez megtörténjen, és minden bizonnyal a művelődés eddig nem sejtett, illetve európai nézőponból soha nem kezdeményezhető teljesítményeit fogja eredményezni. Igaz, hogy csak az európai kultúra hirdette meg az emberközpontúságot, és az is nyilvánvaló, hogy az emberközpontúság humanista

programjának kiteljesítése az azt meghirdető hagyomány alapján a legkézenfekvőbb. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a kultúrától magát módszeresen elválasztó polgári civilizációval, művelődéssel szemben lényegében minden kultúr-hagyomány emberközpontú, akár fontosnak tartja hangoztatni, akár nem, akár tudatában van ennek, akár nincs. Úgy gondoljuk tehát, hogy a művelődésnek a hagyományra alapozása a jövőben lehetővé teszi az Európából, pontosabban Nyugat-Európából importált, ma még kozmopolita jellegű civilizáció, művelődés tökéletes adoptálását, kulturális integrálását, meggyökereztetését Európán, illetve Nyugat-Európán kívül is.